

УДК 821.161.2

СВІТЛАНА МАКСИМЧУК-МАКАРЕНКО

м. Глухів

atraversiamo91@mail.ru

ДОВЖЕНКОВІ ЯРОСЛАВНИ

У статті простежується вплив образу Ярославни зі «Слова о полку Ігоревім» на літературну творчість Олександра Довженка. Акцентується увага на зв'язку низки жіночих образів, створених у творчій спадщині митця, з архетипним образом давньоруської княгині. Під цим кутом зору розглядаються такі твори, як «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Незабутнє», «Зачарована Десна», «Щоденникові записи».

Ключові слова: Ярославна, Олеся, образ-архетип, жіночий образ, війна.

В інформаційному літературознавчому просторі значна увага приділяється з'ясуванню сутності категорії «художній образ». Проблема специфіки художнього образу привертала увагу дослідників упродовж всієї історії розвитку цивілізації. Споконвічне (свідоме чи позасвідоме) бажання проникнути у внутрішній світ людини, опанувати механізмами впливу на неї привело до виникнення теоретичної проблеми образу. Тому це поняття на сьогодні використовується не лише в літературознавстві, а і театрознавстві, філософії, різних видах мистецтва.

До категорії «художнього образу» зверталися ще відомі мислителі античності. Платон розглядав «образ» у мистецтві як копію реальних предметів, які в свою чергу були копіями вічних ідей [6, 53]. Арістотель наголошував, що мистецтво не займається копіюванням предметів, а намагається проникнути у принципи, що містять у собі джерело природи. Вивченню питання сутності категорії образу велику увагу приділяли І. Гете, І. Кант, Н. Фрай, З. Фрейд, Ф. Шіллер та багато інших західноєвропейських філософів і літературознавців, у тому числі українських (Г. Сковорода, І. Франко тощо).

Аналіз образів – центральне питання вивчення творів літератури, проте останнім часом тлумачення його дещо змінилося. За визначенням сучасних дослідників, художній образ це категорія художньої гносеології, завершений і знаково виражений результат художнього пізнання.

Існують різні системи класифікації видів художнього образу. За структурною класифікацією образи поділяються на автологічні і

металогічні. За узагальнено-сисловою класифікацією – на індивідуальні, характерні, типові, образи-мотиви, топоси та архетипи. Індивідуальні образи створені самотньою уявою митця. Це придумані, нафантазовані персонажі, зображення яких притаманне романтичним письменникам. Типовість в образі – вища ступінь характерності, завдяки якій образ виходить за межі своєї епохи і отримує загальнолюдські риси. Зображення типових образів притаманне реалістичній літературі. Мотив – це образ, який повторюється в кількох творах, а топос характерний уже для цілої культури певного періоду чи певної нації. Архетип чи міфологема – це «певна модель героя, сюжету чи мотиву, яка в літературній традиції набула статусу константної моделі» [4, 21]. Образ-архетип вміщує в собі найбільш стійкі і розповсюджені «схеми» чи «формули» людської уяви, що проявляються і в міфології і в мистецтві на всіх стадіях історичного розвитку. Характерним прикладом є один з кращих літературних жіночих персонажів образ-архетип Ярославни зі «Слова о полку Ігоревім» – доньки галицького князя Ярослава Осмомисла і дружини Новгород-Сіверського князя Ігоря Єфросинії. «Цей немеркнучий образ, – наголошував Л. Махновець, – крізь віки сяє своєю моральною силою і чистотою. Ярославна належить до найбагатродніших жіночих постатей усієї світової літератури» [5, 13]. Мільйони читачів щороку знайомляться з однією із кращих сторінок давньоруського літопису – плачем Ярославни на Путивльському валу, намагаючись збагнути силу любові й жертвності цієї легендарної жінки.

З часу оприлюднення «Слова о полку Ігоревім» пройшло більше двох століть. Десятки (якщо не сотні) перекладів «Слова...» упродовж століть свідчать про його неабияку актуальність. Серед тих, хто у своїй творчості звертався до давньоруського шедевр, Т. Шевченко, П. Мирний, М. Чернявський, М. Рильський, Н. Забіла та багато інших. Неодноразово використовував образ Ярославни й Олександр Довженко.

Метою розвідки є вивчення образу-архетипу Ярославни в художній свідомості О. Довженка на матеріалі його літературних творів («Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Незабутнє», «Зачарована Десна») та «Щоденникових записів».

Про українську жінку «про матір, про сестру. Про нашу Ярославну, що плаче рано на зорі за нами. Про Катерину, що плакала з Ярославною» [3, 83] Довженко задумав написати ще на початку 1942 року. У «Щоденникових записах» можна віднайти чимало нотаток, які підтверджують цей його намір. Письменник, зокрема, створив кілька образів своїх сучасниць, які так чи інакше нагадують Ярославну. Довженкових героїнь поєднує з Ярославною тема любові, безпрецедентна вірність своєму судженому.

Перша жінка в житті письменника, яка так само як і Ярославна «стояла на зорях вечірніх і ранішніх», – це його мати. Мати була тією жінкою-зозулею, яка кувала коло хати довгу розлуку з улюбленим, єдиним сином. Своїми молитвами з далекої Сосниці вона виткала незриму захисну сорочку для свого сина Сашка, «щоб не взяла його ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий» [1, 32]. Образ матері-Ярославни, яка тужить за своїм сином, Довженко втілює у постаті літньої колгоспниці Тетяни Орлюк з «Повісті полум'яних літ». Привертає увагу передусім сцена, пов'язана з образом вітру. Ярославна звертається до вітру зі словами: «Вітрило-вітре мій єдиний, / Легкий крилатий господине! / Нащо на дужому крилі / На вої любії мої, / На князя ладо моє миле, / Ти ханові метаєш стріли? / Не мало неба, і землі, / І моря синього» [5, 61].

Так само до вітру, який понесе її слова у пільму, звертається й героїня Довженка. «Відведи, Господи, руку смерті від мого сина-воїна!» [1, 108], – говорить Тетяна Орлюк. А

потім, «змахнувши руками, наче птиця крилами стане навколішки й, подавшись наперед» буде готова полинути за Дніпро. Затужить мати, вторячи словам княгині з літопису і матері самого письменника: «Іваном звать його, моя доле, Орлюком Іваном, а я його мати! Стою на зорях вечірніх і вранішніх, заклинаю дороги. Стою опівночі над безоднею скорботи, аби не взяв його ні меч, ні вогонь, ні вода...» [1, 108].

Сила материнської любові безмежна. Мати дарує життя, а разом зі своїми молитвами й захист. Благословення матері в усі часи вважалося запорукою майбутнього щасливого життя, могутнім щитом від усіх бід і напастей, які можуть спіткати молоду людину. Підтвердженням цієї вічної істини слугують долі Довженкових літературних персонажів, його особисте життя. Найяскравішим Довженковим образом, який перегукується з легендарною Ярославною з Путивля, є, поза сумнівом, образ Олеси Запорожець. Він знайшов своє втілення в оповіданні «Незабутнє» (1942), а потім у кіноповісті «Україна в огні» (1943). Довженко тричі змінював ім'я головної героїні під час роботи над текстами згаданих творів: Олена – Саня – Олеся, свідченням чого є записи на сторінках його щоденника. Зупинився митець, як відомо, на імені Олеся. Саме воно фігурує в оповіданні «Незабутнє» й кіноповісті «Україна в огні».

Перша невеличка нотатка, в якій простежуються контури постаті Довженкової Ярославни, з'являється у «Щоденникових записах, 1939 – 1956» 30 квітня 1942 року. Йдеться про Саню-Ярославну, яка «летіла зозулею на східні вороніжські степи» [3, 118]. Навіть не доводиться гадати, звідки він виник у художній свідомості письменника. Давньоруська Ярославна теж летіла за своїм судженим «зигзицею, тією чайкою вдовицею» [5, 61].

Подібні паралелі з давньоруським шедевром простежуються і в оповіданні «Незабутнє». Довженко зауважує, що його Олеся-Ярославна виплакала на перелазі за своїм коханим «свою многосотлітню пісню» [2, 597], що є явною алюзією на її уславлену літературну попередницю, котра так само «квилила і плакала <...> в Путивлі рано на валу» [5, 61]. Прикметно і те, що ні Довженкова Саня-Олеся («Незабутнє», «Україна в огні»), ні Ярославна зі «Слова о полку Ігоревім» не поїхали зі своїми

судженими на поле бою. Обидві вони залишилися захищати свій рід, свою оселю, могили своїх пращурів на рідній землі.

Але є і дещо відмінне між Олесею і Ярославною. Ярославна сумувала за своїм законним чоловіком, князем Ігорем, а Олеся за воїном Червоної армії Василем Кравчиною (у «Незабутньому Василь Нечай»), який випадково з'явився на її шляху і став обранцем долі. Між Василем Кравчиною й Олесею Запорожець виникла пристрасть, що була обумовлена війною й зародилася на тлі війни. Саме війна керувала вчинками обох героїв, їхніми інстинктами, розумом. Саме війна спрямувала Олесю «*на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усіх її народі. На вчинок надзвичайний від однієї згадки про який у неї захолинуло і спинилося серце*» [2, 154]. Йдеться про інтимну близькість з воїном Червоної армії, на яку цнотливу дівчину підштовхнув крайній відчай. Нескінченне осмислене очікування чогось страшного посилювало її відчуття тривоги за своє майбутнє: «*...прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь...*» [2, 155]. Відтак, «пошук коханого на одну ніч» став для Олесі самозахистом, оскільки вона нізащо в світі не хотіла, аби її дівочу честь розтоптали ненависні вороги. Своє перше почуття дівчина хотіла розділити з тим, кого вважала своїм захисником, хай і зовсім незнайомим.

Сильна морально, психологічно, інтелектуально, Довженкова героїня поєднує в собі надзвичайну чуттєвість і емоційність. В її образі письменник згідно зі своїми філософсько-етичними поглядами стверджує ідеал гармонійної людини, в якій розум і серце урівноважені навіть у важкі воєнні часи.

Момент фізичної любові Василя й Олесі – є моментом народження нової жінки – сильної, вільної, нестримної. Це процес самопізнання себе іншої і пізнання того «іншого». До речі, це єдина з усього творчого доробку Довженка сцена фізичного кохання, задум якої з'являється на сторінках «Щоденникових записів», а потім знаходить своє втілення в оповіданні «Незабутнє» й кіноповісті «Україна в огні».

Цей епізод якоюсь мірою проливає світло на погляди Довженка, щодо так званого жіночого питання. Письменник, поза сумнівом,

відстоює право жінки на самовизначення, право обирати свій життєвий шлях самостійно. Створений ним образ Олесі Запорожець значимий тим, що є відображенням нового погляду на особистість жінки, її місце в суспільстві. У взаємостосунках з Василем Кравчиною Олеся виявляє самостійність не тільки в почуттях, а й у своїх вчинках, рішеннях. Суть кохання між Олесею і Василем, за Довженком, у наступному: письменник стверджує кохання мірилом цінності людського існування, яка при всій трагічності свого розвитку одухотворює людське життя, наповнює його почуттями співпереживання до всіх і всього.

Олесина ніч кохання завершилася спогляданням сліду на подушці від Василеної голови і очікуванням майбутньої зустрічі зі своїм судженим. Подібний епізод знаходимо і в творі давньоруського автора. Звертаючись за допомогою до могутнього Дніпра, Ярославна промовляє: «*О мій Славутицю преславний / Моє ти ладо принеси, / Щоб я постіль весела слала, / У море сліз не посилала, – / Сльозами моря не долить*» [5, 62].

Розпач обох молодих жінок у розлуці досягає свого апогею. Ніщо так не лякає людину, як невідомість, непрогнозованість подій. Обидві вони готові гідно зустріти свою смерть, аби тільки не переживати звістку про загибель коханого. Олеся з «Незабутнього» стала кам'яною, щоб не чути, як громили гарматами село, як останні бійці разом з Василем відступали. Довженкова Саня (незакінчений твір зі «Щоденникових записів»), чекаючи на свого коханого і терплячи наругу від нацистів, стала сивою і «схожою на мармурову статую на своїй могильній плиті» [3, 118]. Помирала від туги за князем Ігорем і Ярославною, звертаючись до сонця: «*Святий, огненний господине! Спалив еси луки, степи, / Спалив і князя, і дружину, / Спали мене на самоті! / Або не грій і не світи.../Загинув ладо... Я загину!*» [5, 62].

Закохані жінки, ніжні Ярославни, в усі часи ставали для своїх коханих воїнів символами перемоги, нестримного бажання повернутися додому. Так само, як князь Ігор і Василь Кравчина, прагнутиме зустрічі зі своєю коханою Уляною й Іван Орлюк («Повість полум'яних літ»). Будучи пораненим у бою з ворогами і лежачи на операційному столі, він у спогадах

і видіння бачитиме свою Ярославну, а вона летітиме на ворожі рубежі в образі медичної сестри, щоб урятувати від смерті сотні таких Іванів. Наділивши свою героїню нестримним бажанням врятувати якомога більше захисників Вітчизни, Довженко тим самим наблизив її до образу давньоруської княгині, яка у своїх молитвах просила захисту у всіх сил природи не тільки для свого коханого князя Ігоря, а й для його воїнів-побратимів. Уляна стане легендарною медичною сестрою, про яку «згадували поранені у багатьох похідних госпіталях на всьому щонайважчому шляху війни, яку з захопленням і вдячністю описували не раз Орлюкові, яка частенько була поряд нього в сусідніх частинах» [2, 289]. І хоча не довелося їй, як і Ярославні «...на тілі, на княжій білім, помарнілім омиту кров суху, отерти глибокі, тяжкі рани» [5, 61], та вона змогла, зринаючи в уяві Івана на операційному столі, не дати погаснути його прагненню до життя. І вже потім, під час зустрічі зізнатися йому: «Скільки раз мені здавалось, що я виносила з бою тебе. Сотні раз здавалось мені, що це ти, що я тебе несучи, тебе, Іваночку!» [2, 289].

Після тяжких поранень на полі бою виживе Іван Орлюк, під час жаклих боїв вистіть Василь Кравчина. Символічними будуть його слова, які промовить він від імені усіх захисників до своєї Олесі-Ярославни: «Я доб'юся до тебе через дзоти й пожежі. Я знищу всі стіни, що їх мурують німці своїми руками, і до грудей твоїх припаду, зоре моя вечірняя. Моя словянка,

україно сумна. З повними очами сліз. З очами криницями, повними сліз...» [3, 115].

Князь Ігор, Василь Кравчина, Іван Орлюк – всі вони виправдають сподівання своїх коханих, повернуться до них живими й нешкодженними. Їхніми захисними сорочками стануть молитви їхніх коханих, їхніх Ярославен. Створивши образи Олесі й Уляни, Довженко наблизився до свого естетичного ідеалу жінки, яка гармонійно поєднує в собі кохання і характер, обов'язок і радість, чуттєву ніжність і самодисципліну, інтереси родини й інтереси нації. Багато в чому ці риси для своїх героїнь він запозичив у безсмертної Ярославни зі «Слова о полку Ігоревім».

Подальші перспективи роботи вбачаємо у дослідженні типології жіночих характерів в інших літературних творах О. Довженка.

Список використаних джерел

1. Довженко О. Вибране: для старшого шкільного віку / Олександр Довженко ; упорядкув. текстів та передмова О. Таранченко. — Вид. 2-ге, без змін. — К. : Національний книжковий проект, 2011. — 320 с.
2. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання / Олександр Довженко. — К. : Наукова думка, 1986. — 710 с.
3. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 — Дневниковые записи, 1939–1956 / О. П. Довженко. — Харків : Фолю, 2013. — 879 с.
4. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму : монографія / Я. Поліщук. — Івано-Франківськ : Лілея, 2002. — 392 с.
5. Слово о полку Ігоревім / за заг ред. М. Ф. Вишневіського / М. Ф. Вишневіський. — К. : Дніпро, 1970. — 166 с.
6. Шестак Л. Основы общей теории и образности: проблематика и метод / Л. Шестак // Филологические науки. — 2003. — № 8. — С. 51–61.

SVITLANA MAKSYMCHUK-MAKARENKO
Hlukhiv

DOVZHENKO'S YAROSLAVNA

Attention is focused on the connection between female characters of Oleksandr Dovzhenko's literary works and the image of Yaroslavna («Slovo o polku Ihorevim») («The Tale of Ihor's Campaign»). From this point of view such works as «Ukrayina v ogni», «Povist' polum'yanyh lit», «Nezabutne», «Zacharovana Desna» and «Shchodennykovi zapysky» are examined.

Key words: Yaroslavna, archetype image, woman image, mother.

СВЕТЛАНА МАКСИМЧУК-МАКАРЕНКО
г. Глухов

ЯРОСЛАВНЫ ДОВЖЕНКО

В статье прослеживается влияние образа Ярославны из «Слова о полку Игоревом» на литературное творчество Александра Довженко. Акцентируется внимание на связи женских образов в творческом наследии Довженко с архетипным образом древнерусской княгини. Под этим углом зрения рассматриваются такие произведения, как «Украина в огне», «Повесть пламенных лет», «Незабываемое», «Зачарованная Десна», а также «Дневниковые записи».

Ключевые слова: Ярославна, образ-архетип, женский образ, мать.

Стаття надійшла до редколегії 09.03.2016 року